

УДК: 159.922.1

© Нестеренко М.О., 2013 р.

М.О. Нестеренко
Національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди, м. Харків

НАБУТТЯ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТІЮ В ПРОЕКЦІЇ РІЗНИХ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ

В статті представлено огляд і аналіз науково-теоретичних підходів до проблеми гендерної ідентичності, особливостей її становлення, які сформувалися у сучасній психологічній науці.

Ключові слова: гендерна ідентичність, біологізаторський і гуманістичний напрямки, теорія соціального навчання, когнітивно-генетична теорія самокатегоризації, «нова психологія статі».

М.А. Нестеренко **ПРИОБРЕТЕНИЕ ГЕНДЕРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ ЛИЧНОСТЬЮ В ПРОЕКЦИИ РАЗНЫХ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ**

В статье представлен обзор и анализ научно-теоретических подходов к проблеме гендерной идентичности, особенностей ее становления, которые сформировались в современной психологической науке.

Ключевые слова: гендерная идентичность, биологизаторское и гуманистическое направления, теория социального научения, когнитивно-генетическая теория самокатегоризации, «новая психология пола».

М.А. Nesterenko **ACQUISITION OF GENDER IDENTITY BY THE PERSON IN THE PROJECTION OF DIFFERENT THEORETICAL APPROACHES**

The paper presents an overview and analysis of the scientific and theoretical approaches to the problem of gender identity, characteristics of its establishment, which formed in the modern psychological science.

Key words: gender identity, focused on the biology and humanistic approach, the theory of social learning, cognitive-genetic theory of self-categorization, the "new psychology of gender".

Актуальність проблеми. Соціально-економічні перетворення, що відбуваються як в українському суспільстві, так і у світі в цілому, супроводжуються трансформацією гендерної ідентичності особистості. Перебудова гендерної ідентичності здійснюється шляхом змін настанов, системи цінностей і мотивації як умов формування нових когнітивно-емоційних і поведінкових патернів. Нові гендерні ідентичності, що вибудовують сучасні чоловіки та жінки, обумовили зростання інтересу до проблем набуття гендерної ідентичності особистістю.

Проблема розвитку та функціонування гендерної ідентичності, її окремих компонентів привертала увагу таких закордонних і вітчизняних науковців, як С. Бем, Ш. Берн, Л. Колберг, Р. Столлер, Е. Еріксон, Т.В. Бендас, Т.В. Говорун, Є.П. Ільїн, В.Є. Каган, О.Б. Кізь, І.С. Кон, О.С. Кочарян, І.С. Кльоцина, Л.М. Ожигова, Т.В. Кубриченко, В.Г. Романова, О.Т. Соколова, А.А. Чекаліна та інших. Завдяки їхнім працям дослідження гендерної ідентичності особистості перетворилися в самостійний науковий напрямок.

У науковій літературі висвітлені питання сутності гендерної ідентичності, механізмів та умов її становлення в процесі гендерної соціалізації, чинників порушення гендерної ідентифікації, розвитку та специфіки окремих її компонентів, таких як гендерні стереотипи маскуліності/фемінності, гендерні уявлення, гендерні поведінкові прояви. Однак, спостерігається розмаїття ідей і теоретичних концепцій проблеми гендерної ідентичності та її становлення, що, відповідно, ускладнює узагальнення теоретичних та емпіричних даних. Все це обумовило актуальність названої проблеми.

Мета даної статі полягає в теоретичному огляді та аналізі існуючих у психологічній науці концептуальних підходів до проблеми становлення гендерної ідентичності особистості.

Виклад основного матеріалу. Аналіз зарубіжної наукової літератури дозволив визначити п'ять напрямків, що по-різному розглядають процес становлення гендерної ідентичності особистості: біологізаторський; теорія соціального навчання; когнітивно-генетична теорія самокатегоризації; «нова психологія статі»; гуманістичний.

Представники біологізаторського підходу С. Холл та В. Штерн, не використовуючи поняття «гендерна ідентичність», розглядали в своїх працях становлення цього феномену [11; 15]. За С. Холлом, усвідомлення дітьми своєї статі починається в дошкільному віці. Гендерна ідентичність детермінується специфічними інстинктами у хлопчиків і дівчаток, які й спонукають дитину до орієнтації на близьких дорослих своєї статі. В. Штерн також наголошував на інстинктивній природі вибору дітьми для наслідування взірців чоловічої або жіночої поведінки. Образи чоловічої або жіночої поведінки, які спираються на природне призначення кожної зі статей, закріплюються в грі, що обумовлює засвоєння поведінки майбутніх чоловіків і жінок. В. Штерн пов'язував формування типових гендерних рис із дошкільним віком. Одночасно, С. Холл основну увагу приділяв підлітковому віку (13-24 років), оскільки вважав, що саме в цьому періоді гендерна ідентифікація починає носити інтегративний характер, в першу чергу завдяки інстинктам, які викликають емоційні переживання підлітка та зумовлюють його поведінку та діяльність як представника певної статі.

Окреме місце серед напрямків біологізаторського підходу належить психоаналізу. Засновник цього напрямку З. Фрейд розглядає розвиток особистості як психосексуальний розвиток і визначає його універсальним механізмом ідентифікацію дитини з батьками [12]. Поява гендерної ідентичності пов'язується з виникненням власного тілесного Я, тобто оральною стадією. В подальшому індивідуальний досвід дитини починає структуруватися неодмінно у відношенні до гендеру. Вирішальне значення в набутті гендерної ідентичності відводиться фалічному періоду (4 - 6 років), оскільки саме у цьому віці переживаються внутрішні Едіпів і Електри конфлікти, в результаті розв'язання яких відбувається ідентифікація з батьками однієї з дитиною статі. Дитина починає активно імітувати поведінку дорослого тієї ж статі, що є засобом зовнішньої організації, окультуреного означення внутрішніх переживань. За З. Фрейдом, якщо попередні стадії психосексуального розвитку пов'язані з тілесним Я, то з підліткового віку нарцисизм або аутоеротизм дитини зникає, зростає спрямованість сексуальних інтересів на інших людей. Вони, як об'єкти сексуального задоволення, сприяють розвитку чуттєвості, інтересів дорослої людини, тобто «вторинної сексуальності». Тільки ідеальні умови виховання індивіда обумовлюють перехід від однієї психосексуальної стадії до іншої. Причому особистість тоді розвивається гармонійно, повноцінно, коли вона відповідає гендерним традиційним стереотипам.

К.Г. Юнг запропонував ідею подвійності статі, що опосередковується принципами чоловічого та жіночого начала – «аніmus» і «аніma» відповідно [16]. Дані принципи представлені архетипами, що виявляються як домінанта чоловічого та жіночого з відповідним доповненням – «аніma» (фемінність) у підсвідомості чоловіків, «аніmus» (маскулінність) – у жінок. Кожен з них несе у собі компонент культури та традицій даного суспільства. У процесі індивідуації відбувається розкриття константних уявлень про маскулінність/фемінність, прийняття інтеграції різних частин психіки в собі, у тому числі чоловічого та жіночого. Отже, шлях гендерної ідентичності – це ототожнення людиною себе з архетипами «аніma» та «аніmus», які, як і всі інші архетипи, повинні бути виражені гармонійно, щоб не гальмувався розвиток особистості в напрямку самореалізації.

К. Хорні [14] дотримується ідеї про психосексуальний розвиток особистості, та вважає нормальною ідентифікацію з батьками своєї статі, тоді як ідентифікація з батьками протилежної статі веде до виникнення маскулінізації жінок та фемінізації чоловіків. Формування жіночої ідентичності – досить складний процес психосексуального розвитку жінки, що є витісненням або придушенням первинної маскулінності. Наявність маскулінних рис у жінки є відхиленням від нормального психосексуального розвитку. Підкреслюється протиставлення маскулінності та фемінності, несуміс-

ність їх існування.

А. Адлер говорив про специфічну гіперкомпенсацію як «маскулінний протест», якій розвивається у чоловіків і жінок у відповідь на відчуття неповноцінності, неспроможності (фемінності).

Сучасні психоаналітики К. Кохут і В. Техка розглядають процес ідентифікації та становлення гендерної ідентичності у руслі втрати об'єкта у взаємозв'язку з іншими формами інтерналізації – інтроекції та згадування об'єкта [8]. Р. Столлер стверджує, що гендерна ідентичність як незмінне ядро особистості встановлюється до трьох років [10] та є результатом інтеграції чоловічих і жіночих рис, оскільки у ході розвитку ідентифікації з об'єктами своєї та протилежної статі накладаються одна на одну. Зумовлюється ж становлення гендерної ідентичності взаємодією біологічних, соціальних і психологічних факторів. Н. Ходоров [13], на думку якої, гендерна ідентичність є результатом переплетення особистісного та культурного значення, пов'язує її становлення з різним доступом дитини до батька/матері, що призводить до різних патернів гендерної ідентифікації. Так, активність батьків відбувається поза родиною, у той час як матерів – у родині. До факторів, які викликають відхилення у гендерній ідентичності, авторка відносить: 1) відсутність чоловічої ідентифікації з батьком, що змушує хлопчика стверджувати себе в чоловічій ролі шляхом відхилення в собі рис фемінності та прийняття стереотипів маскулінності, найчастіше за гіпермаскулінним типом; 2) потреба індивіда в емоційній залежності, депривація якої призводить до формування страху близьких емоційних контактів, який сприяє виникненню тенденції до нездатності до встановлення тривалих зв'язків, заснованих на почуттях.

Е. Еріксон [4] у формуванні гендерної ідентичності велике значення надавав соціальному фактору. Дослідник визначав мету соціалізації як «розвиток рольової ідентичності», «інтеграція Я», досягнення рівня «самодостатності» особистості. Ключовим на шляху становлення ідентичності, зокрема, гендерної, є серія послідовних ідентифікацій із дорослим. Начальний досвід взаємовідносин із матір'ю дозволяє дитині створити перше ядро «Я» із образів, які були інтеріоризовані. Пізніше включаються механізми ідентифікації, які дозволяють «Я» моделювати себе, виходячи з значимих батьківських ролей. Базисний конфлікт п'ятої стадії психосоціального розвитку – ідентичність проти рольової плутанини – пов'язаний із гендерною ідентичністю індивіда. В цьому періоді відбувається специфічна криза гендерної ідентичності, сутність якої зводиться до конфлікту між розумінням приналежності до статі та не розумінням ролей, форм поведінки, які відповідають даній статі. Також на цій стадії відбувається вибір сексуальних об'єктів поза зони ідентифікації з батьками. До кінця

підліткового віку людина приймає нову фізичну зовнішність і повністю усвідомлює свою гендерну роль.

До концепцій біологізаторського підходу Т.В. Говорун відносить теорію функціоналізму Т. Парсонса та Р. Бейлса [2], оскільки її витоками є імпліцитне визнання біологічної детермінації ролей. Зокрема, здатність жінки до дітонародження, догляд за дітьми визначають її експресивну функцію, а чоловік виконує інструментальну. Відповідно для жінки найбільш функціональним та природним є виконання експресивної ролі, яка пов'язується з фемінністю, а для чоловіка – інструментальної, що розглядається як маскуліність у всіх сферах соціальної активності. Напрямок отримав назву статеворольового.

В статеворольовому напрямку наголошується на тому, що розвиток особистості визначається гендерною роллю, інтеріоризація якої змінює людину, формує певні особистісні якості. Гендерна ідентичність в руслі цього підходу розглядається як спосіб і умова організації поведінки з відтворення фемінності чи маскуліності. Набуття гендерної ідентичності розглядається як процес інтеріоризації дитинної системи існуючих у суспільстві гендерних ролей і гендерних стереотипів.

Отже, хоча й існують розбіжності у поглядах представників біологізаторського напрямку, проте виявляється й спільне, а саме визначається значущість генетичних, біологічних детермінант, роль ідентифікації з батьками в контексті сімейних стосунків і вплив досвіду в дитинстві на подальший психосексуальний розвиток.

Теорія соціального навчання, що ґрунтується на ідеях біхевіоризму, є другим підходом до проблеми набуття гендерної ідентичності. Домінуюче значення у формуванні гендерної ідентичності тут надається диференціації гендерних ролей через нагородження, покарання, шляхом прямого та непрямого обумовлення. А. Бандура [11] розширив уявлення про гендерну поведінку, ввівши поняття «модель навчання». Модель – це мати, батько, найближче соціальне оточення, тобто ті кого наслідують. Вчений підкреслював, що набута соціальна поведінка зумовлена як підкріпленням потрібних реакцій, так і навчанням шляхом імітації бачених форм поведінки. Розглядаючи формування гендерної поведінки в родині, А. Бандура відмічав, що дитина наслідує того з батьків, хто її винагороджує, турбується про неї. Інші дослідники підкреслюють, що важливим фактором виникнення ідентифікації є емоційний зв'язок між дитиною та батьками. Отже, гендерна ідентичність виникає після того, як дитина засвоїла типову гендерну поведінку. Ідентифікація з певними взірцями гендерної поведінки відбувається завдяки оперантному навчінню та контролю найближчого соціального оточення.

У теорії статевої типізації, що ґрунтується на теорії соціального нау-

чіння, надається вирішальне значення механізмам підкріплення: позитивному підкріпленню для дівчаток за фемінну поведінку й негативну – за маскулінну, для хлопчиків – навпаки. Становлення гендерної ідентичності пов'язується з моделюванням, підкріпленням і самосоціалізацією. По мірі того, як діти набувають розуміння незворотності гендерної приналежності, вони стають самостійними творцями гендерної поведінки.

У когнітивно-генетичній теорії самокатегоризації підкреслюється пізнавальний бік процесу становлення гендерної ідентичності та постулюється, що гендерні уявлення дитини виникають у результаті активного структурування нею власного досвіду. Як зазначає Т.В. Говорун, гендерна ідентичність є результатом поетапного пізнання, поглиблення та розширення інформації про правила соціальної поведінки, про себе як представника певного гендеру [2, с. 273]. Л. Колберг [6] затверджує, що гендерний розвиток ґрунтується на когнітивних можливостях дитини, зокрема, загальної тенденції до утворення категорій, та розумінні нею сталості й незворотності своєї гендерної приналежності. Розвиток гендерної ідентичності починається з уявлень про існування двох статей, й у подальшому підкріплюється соціально-рольовою диференціацією та ідентифікацією з представниками свого гендеру, завершуючись самокатегоризацією.

Згідно теорії когнітивного розвитку в процесі становленні гендерної ідентичності значна роль належить гендерним стереотипам [2], які функціонують як схеми, які допомагають структурувати та організувати відповідну інформацію. Здатність дітей групувати та переробляти інформацію впливає на здійснення ними гендерної стереотипізації, яка розглядається як позитивний процес, що сприяє набуттю гендерної ідентичності. В якості мотиваційного компоненту процесу гендерного самовизначення дитини виділяється потреба зберегти стійкість та позитивний гендерний образ Я.

«Теорія гендерної схеми» С. Бем [1] містить риси як теорії соціального навчання, так і теорії когнітивного розвитку. З позиції цієї теорії схема або матриця відіграє провідну роль у гендерній соціалізації дітей, адже саме вона спрямовує їхню увагу, сприйняття на маскулінні або фемінні взірці. Схема –статевостереотипізована та відфільтровує інформацію, яка не узгоджується з дихотомічністю моделей статей. Засвоєння гендерних схем є результатом впливу окремих сторін культури, які дитина може спостерігати. Частиною гендерних схем є уявлення гендерної ідентичності, що в певній послідовності розвивається протягом перших семи-восьми років життя. Саме в цьому віці гендерні уявлення досягають такого ступеня, що характеризується як константність статі. Ш. Берн додає, що про важливість статевих розрізень постійно нагадує оточення, ЗМІ, література, однолітки [1].

Наступним підходом до набуття гендерної ідентичності є «нова психологія статі», в руслі якої стверджується, що головну роль у гендерній соціалізації відіграють соціальні очікування суспільства. Так, Дж. Стоккард та М. Джонсон [8] висувають твердження про те, що стать біологічна, вроджена (хромосомна та гормональна) лише допомагає людині визначити потенційну поведінку, а головною, при формуванні статевої самосвідомості, є стать психологічна, соціальна, яка засвоюється протягом життя, та на набуття якої великою мірою впливають расові, класові, етнічні варіації статевої ролі та відповідні до них соціальні очікування. Соціальні очікування суспільства та близького оточення вже заздалегідь визначені, і тому дітям при набутті гендерної ідентичності залишається лише засвоїти відомі схеми взаємодії, спілкування один із одним, усвідомити себе представником певного гендеру.

Представники гуманістичного підходу А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл, хоча й не наводять ні дефініцій, ні механізмів гендерної ідентичності, однак їхні концептуальні засади у поглядах на особистість та шляхи її самоактуалізації у соціумі, набуття нею сенсу життя дозволяють розглядати гендерну ідентичність як результат свідомого самовизначення та самотворення, пошуку «творчого синтезу» між сигналами внутрішнього автентичного Я та запитамі соціального оточення [3].

У вітчизняній психології гендерна проблематика, зокрема, проблема гендерної ідентичності набула своєї актуальності в останні роки. Аналізуючи наукові дослідження, що проводяться в руслі гендерного підходу, Л.М. Ожигова відмічає, що проблема гендерної ідентичності та її набуття особистості досліджується в контексті науково-теоретичного напрямку, предметом якого є гендерна соціалізація (Т.В. Говорун, О.Б. Кізь, І.С. Кон, І.С. Кльоцина, Т.В. Кубриченко, Т.А. Репіна, В.Г. Романова, А.А. Чекаліна та інші). Вітчизняна традиція вивчення даної проблематики пов'язана з дослідженням розвитку людини як біологічної та соціальної системи.

І.С. Кон [7] вважає, що гендерна ідентичність починає формуватися з народження дитини, коли визначається її біологічна стать. У ході гендерної соціалізації дитину цілеспрямовано виховують відповідно до прийнятого в цьому суспільстві уявлення про «чоловіче» та «жіноче». Саме на підставі існуючих у суспільстві еталонів формуються уявлення дитини про власну гендерну ідентичність.

Українська дослідниця В.Г. Романова вказує на соціально-психологічний підхід, ключовою проблемою якого є гендерна соціалізація та формування гендерної ідентичності особистості (Д.М. Ісаєв, В.С. Каган, О.Б. Кізь, І.С. Кон, І.С. Кльоцина, Л.М. Ожигова та інші).

У вітчизняній психології увесь процес формування гендерної ідентичності умовно поділяють на два етапи [2]: первинна гендерна ідентичність (від моменту народження до кінця дошкільного дитинства) та вторинна гендерна ідентичність (шкільний вік та період дорослості). Період первинної гендерної ідентичності пов'язаний в основному з несвідомим та пасивним механізмом засвоєння культури. Вторинна гендерна ідентичність або вторинна гендерна соціалізація передбачає більшу включеність когнітивних механізмів перетворення середовища [9].

Якщо спробувати уявити процес становлення гендерної ідентичності в його цілісності, то можна використати схему, що запропонував Шеффер [5]: 1) пренатальний період розвитку – у плода розвиваються чоловічі та жіночі геніталії, на які реагують після народження дитини оточуючі люди – біосоціальні та психосоціальні теорії; 2) з народження до 3-х років – батьки та інші дорослі, що оточують дитину визначають її стать, часто нагадують їй про її статево приналежність та починають заохочувати адекватну статі поведінку. У результаті такого соціального досвіду, стимульованого розвитком нервової системи, та надбання базових класифікаційних умінь маленька дитина виробляє схильність до певних, зумовлених статевою приналежністю, модусам поведінки та усвідомлює, що він або вона – хлопчик або дівчинка (базова гендерна ідентичність) – теорії соціального навчання, психосоціальні; 3) з 3-х до 6-ти років – набувши базову гендерну ідентичність, дитина починає шукати інформацію про статево розрізнення, формувати гендерні схеми та стає внутрішньо мотивованою на виконання дій, що розглядаються як адекватні для представників певної статі. Після міцного встановлення власних гендерних схем дитина даного віку набуває схильність до імітування поведінки, що розглядається як адекватна для представників цієї ж статі. незалежно від статевої належності людини, що є еталоном (моделлю) – теорія гендерних схем; 4) з 7-мі років до начала підліткового віку – діти набувають почуття статевої узгодженості – стійкого, орієнтованого на майбутнє образу Я як хлопчика, що обов'язково стане чоловіком, або дівчинки, що повинна стати жінкою. Із цього моменту діти починають орієнтуватися на поведінку представників тієї ж статі, що служать моделями, для того щоб набути характеристики та манери, що узгоджуються з певним віднесенням себе до категорії хлопчиків або дівчаток – теорія когнітивного розвитку Л. Колберга; 5) з підліткового віку – біологічна революція разом із соціальним очікуванням (статева ідентифікація) призводить до перегляду підлітками уявлень про себе в процесі формування дорослої гендерної ідентичності – теорії біосоціальні, психосоціальні, соціального навчання, гендерні схеми та когнітивного розвитку.

Висновки. Узагальнюючи наведе вище, можемо констатувати, що проблема гендерної ідентичності та її становлення є досить актуальною. У зарубіжній психології гендерна ідентичність досліджується в межах напрямків: біологізаторського, який пояснює динаміку гендерної ідентичності через інстинкти, розвиток психосексуальності та тілесності; поведінковий напрям розглядає формування гендерної ідентичності через навчання, підкріплення, моделі батьківської поведінки; когнітивний напрям – становлення гендерної ідентичності через розвиток уявлень про статево-відповідні ролі; «психологія нової статі» – через соціальні очікування; гуманістичний напрям розглядає розвиток і саморозвиток гендерної ідентичності у відповідності до власних ідеалів і з власного волевиявлення. У вітчизняній психології проблема набуття гендерної ідентичності досліджується в межах гендерного та соціально-психологічного підходів.

У своєму становленні гендерна ідентичність проходить ряд етапів: первинна гендерна ідентичність, що дозволяє дитині віднести себе до певної статі; усвідомлення незворотності статі та підсилення диференціації поведінки та настанов; вторинна гендерна ідентичність – формування поведінкових та характерологічних якостей, які відповідають зрілої гендерної ідентичності.

Список літератури

1. Берн Ш. Гендерная психология / Берн Ш.; пер. с англ. — СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. — 320 с.
2. Говорун Т.В. Гендерна психологія: навчальний посібник / Т.В. Говорун, О.М. Кікінежді. — К.: Академія, 2004. — 308 с.
3. Иванова Е.Ф. Гендерная проблематика в психологии / Е.Ф. Иванова // Введение в гендерные исследования, Ч.1: учебное пособие / Под ред. И.А. Жеребкиной. — Х.: ХЦГИ, 2001; СПб.: Алетейя, 2001. — С. 312-345.
4. Идентичность: Хрестоматия / Сост. Л.Б. Шнейдер. — М.: Изд-во МПСИ; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2003. — 272 с.
5. Ильин Е.П. Дифференциальная психология: мужчины и женщины / Е.П. Ильин. — СПб.: Питер, 2006. — 544 с.: ил. — (Серия «Мастера психологии»).
6. Клецина И.С. Гендерная психология / И.С. Клецина. — [2-е изд.]. — СПб.: Питер, 2009. — 496 с.
7. Кон. И.С. Ребенок и общество: учебное пособие / И.С. Кон. — М.: Издательский центр «Академия», 2003. — 336 с.
8. Ожигова Л.Н. Психология гендерной идентичности / Л.Н. Ожигова. — Краснодар: Кубанский гос. ун-т, 2006. — 290 с.
9. Романова В.Г. Особливості статевої соціалізації підлітків: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія, психологія соціальної роботи» / В.Г. Романова. — К., 2002. — 19 с.

10. Столлер Р. Влияние биологических факторов на гендерную идентичность / Р. Столлер; пер с англ. // Под науч. ред. Д.И. Исаева. — СПб.: Питер, 2001. — С. 133-144.
11. Флотская Н.Ю. Развитие половой идентичности в онтогенезе: автореф. дис. на соискание ученой степени доктора психол. наук.: спец. 19.00.13 «Психология развития» / Н.Ю. Флотская. — СПб., 2006. — 47 с.
12. Фрейд З. Психология бессознательного / З. Фрейд; пер. с нем. — М.: Промсвещение, 1990. — 448 с.
13. Ходоров Н. Воспроизводство материнства: психоанализ и психология пола / Н. Ходоров // Антология гендерных исследований. Сб. пер. / Сост. и комментарий Е.И. Гаповой и А.Р. Усмановой. — М.: Прописи, 2000. — С. 29-77.
14. Хорни К. Психология женщины / К. Хорни; пер. с англ. — М.: Изд-во Академический проект, 2006. — 240 с.
15. Штерн В. Дифференциальная психология и ее методические основы / В. Штерн. — М.: Наука, 1998. — 336 с.
16. Юнг К.Г. Психология бессознательного / К.Г. Юнг; пер. с англ. — М.: Канон, 1994. — 320 с.